

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Fəlsəfə»

FAKÜLTƏ: *Qiyabi*

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №5 «İdrak nəzəriyyəsi»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdi: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis baş leytenantı **Rəşad Qasimov**

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2017-ci il

BAKI 2017

MÖVZU №5. «İdrak nəzəriyyəsi»

PLAN

GİRİŞ

1. İdrak fəlsəfi təhlilin predmeti kimi
2. Hissi idrak və onun formaları. İdrak prosesində praktikanın rolu
3. Fəlsəfədə həqiqət problemi. Elmi idrakın metodları

NƏTİCƏ:

ƏDƏBİYYAT:

1. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 1999
2. Fəlsəfə. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1997
3. Fərhadov M. Fəlsəfənin əsasları (dərs vəsaiti). Bakı, 2006
4. Hacıyev Z. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2012
5. Həsənova P. Qeyri-rasional əməliyyatlar və yaradıcılıq problemi.//Bakı universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası №3. 2010. Səh. 118-124
6. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2010
7. Mehdiyev R. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2010
8. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumi elmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997
9. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və eksperimental metod. Bakı, 1992
10. Məmmədov Ə. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası. Bakı, 1998
11. Nəcəfov M. İdrak prosesinin dialektikası. Bakı, 1979
12. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2014
13. Paşayev V. Fəlsəfə. Bakı, 1999.
14. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları (dərs vəsaiti). Bakı, 2007
15. Rzayev B. İdrak proseslərinin fəallaşdırılması yolları: (Metodik vəsait). Bakı, 2003
16. Şükürov A. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik). Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri. Bakı, 2008
17. Tağıyev Ə. Fəlsəfə. Bakı, 2012
18. Алексеев П.В. Философия (Учебник). Москва, 1998
19. Волчек Е.З. Философия (Учебник). Минск, 2003
20. Габидулин Р. Основы философии. Москва, 2003
21. Горелов А.А. Основы философии. (Учебник для вузов). Москва, 2010

GİRİŞ

İnsanın təbiətə münasibətinin rəngarəng formaları sistemində mühüm yeri idrak, yaxud insanı əhatə edən aləm haqqında biliklər, onun təbiəti və strukturu, inkişaf qanunauyğunluqları, həmçinin insanın özü və bəşər cəmiyyəti haqqında bilgi tutur. İdrak insanın yeni bilik əldə etməsi prosesi, əvvəllər məlum olmayanın kəşfi deməkdir. İdrakın mühüm nailiyyətləri insanın həmin prosesdə fəal rolu ilə əldə edilir. Əslinə qalanda elə fəlsəfi təhlili də maraqlandıran həmin məsələdir. Başqa sözlə desək, söhbət həqiqətə çatmaq yolları, anlayışları və metodlarından gedir.

İdrakın fəlsəfi problemləri dedikdə, idrak nəzəriyyəsinin predmeti, yaxud qnoseologiya nəzərdə tutulur. «Qnoseologiya»–yunan mənşəli olub, qnozis–bilik, loqos–söz, təlim deməkdir. İdrak nəzəriyyəsi aşağıdakı suallara cavab verir: İdrak nədir? Onun hansı əsas formaları vardır? Biliksizlikdən biliyə keçidin qanunauyğunluqları necədir? İdrakın subyektivi və obyektivi nədir? İdrak prosesinin strukturu necədir? Həqiqət nədir və onun hansı kriteriyaları vardır? və s. və i.a. Fəlsəfəyə «İdrak nəzəriyyəsi» terminini ilk dəfə Şotlandiyalı filosof C.Ferrey 1854– cü ildə gətirmişdir.

İdrak vasitələrinin təkmilləşdirilməsi insanın fəaliyyət tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Keçmiş dövrlərin filosofları çoxsaylı idrak məsələlərinin həllinə diqqət yetirmişlər. Təsadüfi deyildir ki, bu problem fəlsəfi fikrin inkişafında müəyyənəddici yer tutmuşdur. Əvvəlcə idrak sadələvh, bəzən isə həttə primitiv formada çıxış edir, yəni adi idrak kimi mövcud olur. Onun funksiyası bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İnsan praktikasının inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq onun ətraf aləmi qavramaq vərdişləri və bacarığı da təkmilləşmişdir. Nəticədə təkcə idrak vasitələri ilə deyil, elmin bu və ya digər növləri ilə gerçəkliyin öyrənilməsi davam etdirilmişdir. Bu zaman bütövlükdə dünyanı əhatə edən ümumfəlsəfi prinsiplərlə yanaşı, idrak sahəsi (insan idrakının dünyaya münasibəti), eləcə də xüsusi elmi təfəkkür prinsipləri və xüsusi elmi nəzəriyyələrin prinsipləri inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə elm cəmiyyətin həyatını dəyişə bilən qüdrətli amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu zamandan başlayaraq elm özünü tədqiqat obyektinə çevirmiş və onu tədqiq etməyə başlamışlar. Bununla yanaşı, cəmiyyətin və insanın idraki fəaliyyəti mərkəzi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Elmi yaradıcılığın psixologiyası, elmin məntiqi, elmin sosiologiyası, elmin tarixi, nəhayət, elmsünaslıq–bütün bunlar elmi idrakın müxtəlif forma və sahələrini öyrənən xüsusi fənlərin qısa siyahısıdır. Lakin fəlsəfə də kənarda qalmamışdır. Bu sahədə yaranan elm fəlsəfəsi (konkret sahələrə gəldikdə isə, biologiyanın fəlsəfəsi, fizikanın fəlsəfəsi, riyaziyyatın fəlsəfəsi və s.) geniş fəaliyyətə başlamışdır.

Sual 1. İdrak fəlsəfi təhlilin predmeti kimi

İdrak nəzəriyyəsi fəlsəfə ilə birlikdə meydana gəlmiş və hər bir fəlsəfi sistemin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Qədim yunan fəlsəfəsində idrakı və onun təbiətini təhlil etməyin əsasını Demokrit, Platon, Aristotel, Epikür, skeptiklər və stoiklər qoymuşlar. Yeni dövrdə Avropada idrak nəzəriyyəsi F.Bekon, R.Dekart, C.Lokk, B.Spinoza, Q.Leybnits, İ.Kant, D.Didro, G.Hegel, L.Feyerbax tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Müsəlman Şərqi ölkələrində isə bir sıra mütəfəkkirlər, o cümlədən Ə.Bəhmənyar, Ə.Sührəvərdi, E. Miyanəci, Ş. Sührəvərdi, S. Urməvi, N.Tusi, M.F.Axundov və başqaları idrak nəzəriyyəsinin zənginləşməsinə öz töhfələrini vermişlər.

İdrak problemi müasir fəlsəfədə də mərkəzi yerlərdən birini tutur.

İdrak nəzəriyyəsi idrakın mənşəyi və mahiyyəti, biliyin strukturu və inkişaf qanunları, onun əsası və meyarı, idrakın pillələri və əsas formaları, elmi tədqiqatın prinsipləri, metod və üsulları haqqında bütöv bir fəlsəfi təlimdir. Bu təlim iki hissədən - inikas nəzəriyyəsindən və elmi tədqiqatın metodologiyasından ibarətdir.

İdrak nəzəriyyəsi fəlsəfənin əsas məsələsinə, xüsusən onun ikinci tərəfinə verilən cavabla əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, fəlsəfənin əsas məsələsinin həmin tərəfi insan şüurunun xarici aləmi dərk etmək qabiliyyətinə malik olub-olmaması məsələsindən ibarətdir. Dünyanın prinsip etibarilə dərk edilib-edilməməsi məsələsi insan fikrini əsrlər boyu özünə cəlb edən ən vacib fəlsəfi məsələlərdən olmuşdur.

Fəlsəfə tarixində bu suala cavab vermək cəhdi üç əsas istiqamətin yaranması ilə nəticələnmişdir: fəlsəfi optimizm, skeptisizm və aqnostisizm. Optimistlər dünyanın prinsipcə dərk edilənliyini təsdiq edir, aqnostiklər əksinə, onu qəti inkar edirdilər. Skeptiklər isə prinsip etibarilə dünyanın dərk olunanlığını inkar etməsələr də, biliklərin səhihliyinə, həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşırlar.

Skeptisizm öz mənşəyini qədim yunan fəlsəfəsindən almışdır. Bu istiqamətə mənsub olan qədim yunan və Roma filosofları belə güman edirdilər ki, predmet haqqında söylənilən ixtiyari mühakimə ona əks qoyulan başqa mühakimə ilə əvəz edilə bilər. Məsələn, fizioloji cəhətdən sağlam adam balın şirin, sarılıq xəstəliyinə tutulmuş adam isə onun acı olduğunu söyləyir. Belə misallara isnad etmək əsasında skeptiklərin çıxardıqları nəticə çox sadə idi: şeylər haqqında biri digərini istisna edən fikir söyləmək mümkün olduğundan həqiqi filosof şeylərin mahiyyətini dərk etməyə cəhd etməməli və bununla da öz ruhunun rahatlığını pozmamalıdır.

Skeptisizm XVII əsrdə Fransada Beyl tərəfindən yenidən dirçəldilmiş və sonrakı davamını fəlsəfi fikrin inkişafına ciddi təsir göstərmiş Kantın və Yumun aqnostisizmində tapmışdır. Kant dünyanın real mövcudluğunu qəbul etsə də, onu prinsip

etibarilə dərkedilməz saymışdır. Kant təzahür ("fenomen") ilə mahiyyəti ("noumen") bir-birindən ayıraraq şeylərin mahiyyətini "transendent" aləmə aid etməklə onu dərkedilməz, təzahürü isə qavrayışlarla eyniləşdirərək onu subyektiv elan edirdi.

Dünyanın obyektiv mövcudluğunu qəbul edən, lakin onun adekvat idrakını inkar edən Kantdan fərqli olaraq ingilis filosofu D.Yum dünyanın dərkedilənliyini rədd etməklə yanaşı, onun obyektiv mövcudluğunu da inkar edirdi. Yum göstərirdi ki, insan öz duyğuları xaricinə çıxmaq və özündən xaricdə olan şeyləri dərk etmək qüdrətindən tamamilə məhrumdur. Yumun aqnostisizmini qısaca belə xarakterizə etmək olar: qavrayışlar yalnız hadisələrin vasitəsilə mövcuddur, hadisələrin arxasında isə heç bir şey yoxdur. Beləliklə, Yum və Kant aqnostisizminin ümumi cəhəti bundan ibarətdir ki, onların hər ikisi təzahürü mahiyyətdən ayırır, onu subyektivləşdirərək dərk edən subyektin hissi qavrayışlarına müncər edir. Buna görə də fəlsəfədə həm materializmin, həm də idealizmin görkəmli nümayəndələri aqnostisizmə qarşı çıxmış, onu "orta əsrlər sxolastikasının yeni forması", "metafizik cəfəngiyat" adlandırmışlar. Lakin aqnostisizmin dərin elmi tənqidini yalnız dialektik fəlsəfə vermiş və onun əsassızlığını sübut etmişdir. Fəlsəfi fikrin çox əsrlik nailiyyətlərinin varisi kimi çıxış edən müasir elmi fəlsəfə dialektikanı və praktikanı idrak nəzəriyyəsinə daxil etməklə inikas haqqındakı təlimi yeni, daha yüksək səviyyəyə qaldırdı. Bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə götürülən iki əsas moment in'ikas prosesini başa düşməkdə müasir dialektik fəlsəfəni köhnə materializmdən köklü surətdə fərqləndirir. Əvvəla, köhnə materializmin birinci nöqsanı bundan ibarətdir ki, o, biliyin meyarı və əsası olmaq etibarilə praktikanı idrak nəzəriyyəsinə daxil etməmişdir. Bu materializmin nümayəndələri idrakın praktiki təbiətini, idrak prosesində praktikanı, insanların maddi fəaliyyətinin rolunu anlamadıqlarından onun tarixi inkişafının səbəblərini də izah edə bilməmiş və bu səbəbləri insanların biliyə olan təbii meylinə, həvəsinə və digər mənəvi amillərdə axtarmışlar.

Köhnə materializmin ən böyük qüsuru isə dialektikanı idrak prosesinə, onun inkişafına tətbiq edə bilməməsi idi. Bu, üç mühüm amilin: insan şüuru, insanın praktiki fəaliyyəti və idrak obyektini arasında mövcud olan dialektik əlaqənin başa düşülməməsinin nəticəsi idi.

İdrak prosesinə dialektikcəsinə yanaşılması qnoseologiyanın bütün məsələlərini, o cümlədən idrakda obyektiv və subyektiv momentlərin münasibətinin, mütləq və nisbi həqiqətin nisbətində və sair məsələlərin həllinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Dialektik materializm fəlsəfəsi idrak prosesini anlamaqda əvvəlki materializmin məhdudluğunu aradan qaldıraraq keyfiyyətə yeni idrak nəzəriyyəsinə yaratdı. İdrakda praktikanın müəyyən edici rolunu aydınlaşdırmaq və idrak prosesinin təhlilinə dialektikanı tətbiq

etmək bu nəzəriyyənin qnoseologiyada yaratdığı əsaslı dəyişiklikdir. Dialektik idrak nəzəriyyəsi təfəkkür qanunları ilə obyektiv gerçəklik qanunlarının bir-birindən ayrı düşməsinə, birincilərin ikincilərdən təcrid olunmasına son qoydu.

İndi isə dialektik idrak nəzəriyyəsinin əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək.

Dialektik idrak nəzəriyyəsinin əsasını dünyanın obyektiv surətdə mövcud olmasını və onun insan şüurunda əks olunmasını qəbul etmək təşkil edir. Bu o deməkdir ki, gerçəklik predmetləri və hadisələri, bunların xassələri və münasibətləri insanların hiss üzlərinə təsir göstərərək onlarda müvafiq duyğular və qavrayışlar doğurur. Bunların əsasında insanlarda anlayışlar və məntiqi təfəkkürün digər formaları yaranır.

Xarici aləm, onun predmet və hadisələri, əlaqə və münasibətləri bütün biliklərimizin mənbəyidir. Buradan aydın olur ki, idrak obyektiv gerçəkliyin cisim və hadisələrinin, əlaqə və münasibətlərinin insan beynindəki inikasıdır.

İdrak hər şeydən əvvəl subyektlə obyektin qarşılıqlı təsiri prosesi olduğundan onun praktiki təbiətini və dialektik xarakterini açmazdan əvvəl "idrak obyektini" və "idrak subyektini" anlayışlarının izahını verək. Bu həm də ona görə vacibdir ki, təfəkkürün varlığı, ruhun təbiətə münasibətindən ibarət olan əsas fəlsəfi məsələ idrak nəzəriyyəsinə məhz subyekt və obyektin qarşılıqlı münasibəti kimi təzahür edir. Qeyd edək ki, köhnə materializmin idrakda praktikanın rolu məsələsinə düzgün yanaşa bilməməsinin başlıca səbəbi subyektin mahiyyətinin, onun obyektə qarşılıqlı təsirin xarakterini düzgün başa düşməməsi idi. Bu materializm insanın sosial mahiyyətini, onun dünyanı dəyişdirməyə qadir olan sosial fəallığını, yaradıcı qabiliyyətini nəzərə almırdı. Buna görə də burada subyekt və obyektin əlaqəsinə yalnız obyektin subyektə təsiri, subyektin idrak obyektini passivcəsinə seyr etməsi kimi baxılırdı. Halbuki müasir idrak nəzəriyyəsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri obyektə qarşılıqlı təsirdə subyektin fəallığının qəbul edilməsindən ibarətdir. Obyekt idrakın mənbəyi olub, biliklərimizin məzmununu təşkil edir. Subyektin fəallığı, onun praktikasını gerçəkliyin idrakı inikasının inkişafının əsasıdır. Obyekt öz-özünə deyil, yalnız praktiki fəaliyyət vasitəsilə idrak sahəsinə daxil olub, onun real məzmununu müəyyən edir.

Sözün geniş mənasında idrakın subyektini konkret cəmiyyət, onun obyektini isə cəmiyyətin və insanın mövcudluğunun və inkişafının zəruri şərti olan təbiətdir. Sözün geniş mənasında idrakın subyektini cəmiyyət olsa da, idrak prosesi ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən həyata keçirilir. Odur ki, idrak prosesində cəmiyyətin aparıcı rolunu qeyd etməklə yanaşı, fərdin, şəxsiyyətin rolunu da unutmamaq olmaz. Cəmiyyət dünyanı son nəticədə ayrı-ayrı adamlar, fərdlər vasitəsilə dərk edir. Cəmiyyət insanları təcrübə və biliklərlə silahlandırır. Müasir cəmiyyətdə, xüsusilə müasir elmi-texniki tərəqqi

dövründə elmi fəaliyyətin təşkilinin kollektiv formaları getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanırlar.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, idrakın subyektivi maddi və mənəvi istehsalın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən insan qruplarını, ayrı-ayrı fərdləri ehtiva edən mürəkkəb dinamik sistemdir.

Dünyanın dərk edilməsi subyektin ona fəal təsiri formasında həyata keçirilir. İdrak prosesində gerçəkliyin müxtəlif konkret formalarını özünün fəaliyyət sahəsinə daxil edən subyekt onlara əmək predmeti və idrak obyektivi statusu qazandırır. Bu baxımdan idrak obyektivi ancaq xarici aləmlə tükənməyib, ümumiyyətlə, üzərinə insanın maddi və mənəvi fəaliyyətinin yönəldiyi bütün maddi və mənəvi hadisələrdir.

Təbiət insan və cəmiyyətin mövcudluğunun və inkişafının zəruri şərti və əsasıdır. Təbiətin dərk edilməsi obyektiv reallığın az-çox adekvat inikasıdır. Təbiətdən fərqli olaraq cəmiyyət insan fəaliyyətinin nəinki obyektivi, həm də subyektivi dir.

Praktiki fəaliyyətdə insanın qarşısında obyektiv dünya durur, insan ondan asılıdır və özünün bütün fəaliyyət formalarını onun əsasında qurur. Lakin subyektivi dünyadan asılı olsa da, o bu dünyaya sadəcə olaraq uyğunlaşmır, həm də özünün əməyi sayəsində onu öz tələblərinə, məqsədlərinə, vəzifələrinə müvafiq şəkildə dəyişdirir. Buna görə də dünyaya fəal maddi-praktiki münasibət sosial-tarixi səciyyə daşıyan subyektivi-obyektivi münasibətlərinin əsasını təşkil edir. İnsanın dünyaya münasibəti həmişə onun insanlara, cəmiyyətə münasibətilə şərtlənir. İnsanların sosial münasibətləri isə obyektivi və subyektivi qarşılıqlı təsirini şərtləndirərək bütövlükdə bu prosesin konkret-tarixi mənasını müəyyən edir.

"İdrak obyektivi" anlayışını ona qohum olan "idrak predmeti" anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, idrak obyektivi, üzərinə subyektivi idrakı fəaliyyəti yönələn maddi və mənəvi aləmin predmet və hadisələrivdir. Gerçəkliyin yalnız subyektivi idrakı fəaliyyətinə daxil olan sahəsi idrak prosesində istifadə olunan idrak obyektivi içərisindən seçilib götürülən gerçəklik fraqmentivdir. Eyni bir idrak obyektivi müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilə bilər. Məsələn, idrak obyektivi olmaq etibarilə təfəkkür müxtəlif elmlərin, o cümlədən məntiqin, psixologiyanın, ali əsəb fəaliyyəti fiziologiyasının predmeti ola bilər. Struktur baxımından idrak predmeti idrak obyektiviindən bununla fərqlənir ki, elmi tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq idrak predmetinə idrak obyektiviinin yalnız başlıca, mühüm əlamətləri daxil olur.

Sual 2. Hissi idrak və onun formaları. İdrak prosesində praktikanın rolu

İdrak prosesi necə baş verir? İdrakın mexanizmi necədir? Bu suallara cavab vermək üçün idrak prosesinin strukturuna və onun inkişaf dialektikasına nəzər salmaq.

Yeni dövrdə qərarlaşmış fəlsəfi sistemlərin əksəriyyəti idrakda iki əsas mərhələni ayırır: **hissi və məntiqi idrak**. Obyektiv reallığı dərk etməyin, dialektik yolu canlı seyrdən abstrakt təfəkkürə doğru istiqamətlənməklə canlı seyr - abstrakt təfəkkür - praktika sxemi üzrə davam edir. Lakin buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya idrak prosesi üç pillədən: hissi idrak, məntiqi idrak və praktikadan ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, "canlı seyr" dedikdə, adətən, "empirik idrak", yəni təcrübə ilə, praktika ilə bilavasitə bağlı olan və bir o qədər də dərin olmayan idrak nəzərdə tutulur. Canlı seyrdə praktiki fəaliyyətlə yanaşı, hökmən fikir momenti də iştirak edir, odur ki, onu praktika ilə hissi idrakın dialektik vəhdəti kimi anlamaq lazımdır. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq idrak prosesinin dialektikasını belə bir sxemlə ifadə etmək olar:

Praktika - Hissi idrak - Məntiqi idrak - Praktika

Bu sxem idrak prosesi ilə insanların maddi və mənəvi fəaliyyətinin vəhdəti haqqında yuxanda deyilənlərə tam uyğundur. Belə ki, bu sxemdə praktika konkret idrak prosesinin həm başlanğıcında, həm də sonunda iştirak edir. Bu isə dialektik - materialist idrak nəzəriyyəsinin belə bir müddəası ilə həmahəng səsleşir ki, praktika idrakın həm başlanğıc nöqtəsi, həm də əldə edilmiş biliklərin həqiqiliyinin meyarıdır. İdrak prosesi duyğulardan başlayıb, hissi idrakın gedişində əldə edilmiş nəticə və faktları ümumiləşdirmək yolu ilə abstrakt təfəkkürə qədər yüksəlir.

Hiss və zəka insan idrakının iki əsas formasıdır. Genetik baxımdan hissi idrak rasionel - məntiqi idrakdan əvvəl gəldiyi üçün hissi və rasionala müəyyən mənada idrak prosesinin pillələri kimi də baxmaq olar.

İdrak prosesinin ilkin, başlanğıc mərhələsi, **birinci pilləsi** hissi idrakdır. **Hissi idrak** xarici aləmin cisim və hadisələrinin insan beynində **bilavasitə, konkret inikasından** ibarət psixi prosesdir. Hissi idraka verilən bu xarakteristikadan aydın olur ki, idrak forması olmaq etibarilə hissi idrakın iki başlıca əlaməti vardır.

Əvvəla, hissi idrak gerçəkliyin bilavasitə inikasıdır. O, hiss üzvləri vasitəsilə xarici aləmdəki predmetlərlə tanışlıqdan başlanır. İnsan bələd olmadığı bir şeyi öyrənmək qərarına gəldikdə, hər şeydən əvvəl ona diqqətlə baxır, lazım gələrsə əli ilə ona toxunur, dadına, rənginə baxır və i.a. Şeylərin bilavasitə canlı seyri idrak yolunda başlanğıc mərhələ, **birinci addımdır**. Hiss üzvləri bir növ elə qapılardır ki, bunların vasitəsilə xarici aləm insan şüuruna daxil olur.

İkincisi, hissi idrak gerçəkliyin konkret inikasıdır. Bu o deməkdir ki, hissi idrakın elementləri, o cümlədən, duyğu və qavrayış konkret insana məxsusdur, rasiona idrak formalarından fərqli olaraq hissi idrak formaları ümumiliyə malik deyildir. Anlayışlardan fərqli olaraq insan öz duyğu və təsəvvürlərini kiməsə olduğu kimi verə bilməz, onları maddiləşdirib başqaları ilə bölüşdürə bilməz.

Hissi idrak amorf olmayıb, mürəkkəb struktura malikdir. Hissi idrakın formaları **duyğu, qavrayış və təsəvvürdür**.

Duyğu insan idrakının və ümumiyyətlə, insan şüurunun ən sadə elementidir. Duyğu biliklərimizin yeganə mənbəyidir, duyğuların mənbəyi isə obyektiv reallıqdır. Duyğu predmetin ayrı-ayrı xassələrinin, xüsusiyyətlərinin, tərəflərinin insan şüurunda inikasıdır. Predmetlər isti və soyuq, hamar, yaxud kələ-kötür, acı və yaxud şirin ola bilər ki, onların bu və bir sıra başqa xassələri hiss üzvlərimizə təsir göstərərək bizdə müəyyən duyğular yaradır. Orqanizm bu təsirləri, hər biri mürəkkəb əsəb mexanizmi olan analizatorlar vasitəsilə ayırır. Bu mexanizm informasiyanı ötürən qəbuledici cihazdan - reseptorlardan, periferiyadakı reseptorları idarə edən müvafiq beyin şöbəsindən və reseptorlardan beyinə gələn əsəb kanallarından ibarətdir. İnsan orqanizmindəki analizatorlar yüksək dərəcədə ixtisaslaşmışlar: onlardan hər biri cisimlərin tükənməz xassələrindən yalnız müəyyənini seçərək təhlil edir. Buna uyğun olaraq reseptorlarla idarə olunan əsəb mərkəzinin həyəcanlanması zamanı beyində yaranan psixi proseslər - duyğular da yüksək dərəcədə ixtisaslaşmışlar. Məsələn, lamisə -cisimlərin temperaturu, görmə - cisimlərin forması, rəngi, eşitmə - mühitin rəqsləri haqqında məlumat verir. Elmi dəlillərlə sübut edilmişdir ki, "informasiya qabiliyyəti" baxımından insanda birinci yerdə görmə, ikinci yerdə lamisə, sonra isə eşitmə, dad və iyilmə durur.

Duyğu obyektiv aləmin subyektiv obrazıdır. Duyğunun obraz olması göstərir ki, onda obyektiv və subyektiv momentlər vardır, başqa sözlə, duyğu obyektivlə subyektivin dialektik vəhdətidir.

Duyğu predmetin insana təsirini onun şüur "prizmasında" apardığı üçün o, əks etdirdiyi predmetin subyektiv, ideal obrazıdır. Duyğunun subyektivliyi aşağıdakı mənalarda başa düşülməlidir: əvvəla, bu o deməkdir ki, duyğu obraz kimi subyektiv məxsus olub, ancaq onun şüurunda mövcuddur. İkincisi, həmin obraz özünün forması etibarilə subyektivdir. Adətən deyilir: "duyğu məzmunu etibarilə obyektiv, forması etibarilə subyektivdir." Məsələn, insanda ağrı duyğuları şüurdan kənarında mövcud olan hər hansı predmet və ya obyektiv qıcıqlandırıcı (determinator) tərəfindən yaradılır. Biz yanğı ağrısını ona görə duyuruq ki, dərimizə od, qızdırılmış cisim təsir etmişdir. Tamamilə aydındır ki, odun, qızdırılmış cismin özündə heç bir ağrı yoxdur, ağrı orqanizmin xarici təsire xüsusi cavab reaksiyasıdır. Duyğu bir də o mənada obyektiv

aləmin subyektiv obrazıdır ki, onda insan şüurundan kənarında mövcud olan cisim və hadisələrin insan orqanizminə təsiri sadəcə olaraq fikirləşmir, duyğuda həm də subyektivlə ona təsir edən cisim və hadisənin obyektiv əlaqəsi əks olunur.

Duyğu eyni zamanda insanın hiss orqanlarının və bütövlükdə orqanizmin özünün fizioloji halından da asılıdır.

Duyğu predmetin ilkin, obrazlı inikasının ən elementar formasıdır. Hissi idrakın spesifikasiyası bundadır ki, hissi inikasın tərkib üsülləri olmaq etibarilə ayrı-ayrı konkret duyğular reallığın surətləri olsalar da, əslində bir-birindən ayrılıqda, müstəqil surətdə, predmetin və ya hadisənin bütöv obrazlı inikasından kənarında mövcud olurlar. Odur ki, hiss orqanları vasitəsilə biz müxtəlif məkan formalarını, rəngləri, səsləri, qoxuları duysaq da, insanda bu duyğuları sintezləşdirən, onları sistemə salaraq qavrayışlara çevirən hissi qabiliyyət də təsir göstərir. Məhz qavrayışın hesabına predmet şüurda özünün bütöv predmet formasında, obyektiv, şüurdan asılı olmayan bütövlüyü şəklində əks olunur. Duyğunun obyektiv aləmin subyektiv obrazına çevrilməsi də ayrı-ayrı duyğuların hissi idrakın daha yüksək forması olan qavrayışa daxil edilməsi hesabına əldə edilir.

Qavrayış predmetin bütöv obrazıdır. Bu obraz insana məxsus bütün analizatorların, yaxud da onlardan heç olmasa bir neçəsinin birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Məsələn, gözümüz əlimizdə tutduğumuz almanın rəngi, forması, burnumuz onun iyi, dərimiz forması və temperaturu haqqında məlumat verir. Hiss orqanlarının verdikləri bu məlumatların birləşməsi nəticəsində şüurda almanın bütöv obrazı-qavrayışı yaranır. Sadə mülahizələr əsasında inanmaq olar ki, qavrayış duyğuların mexaniki "cəmi" deyildir. Qavrayış idraki və praktiki fəaliyyətin digər aktları ilə bağlı olub, predmetin müxtəlif təzahürlərinin fəal sintezi sayəsində yaranır. Buna görə də cismin qavranılması fəal və yaradıcı prosesdir. Məsələn, biz baxdığımız evin yalnız bir hissəsini görsək də, ev qavrayışı onu bir müstəvidə deyil, bütövlüyü halında əks etdirir. Cisim həтта bilavasitə verilmədikdə belə biz qavrayış mexanizminin mürəkkəb fəaliyyəti sayəsində onun şüurda bütöv obrazını yarada bilirik. Bu halda hissi idrakın qavrayışa nisbətən daha mürəkkəb və yüksək forması olan **təsəvvür** fəaliyyətə başlayır.

Həm duyğu, həm də qavrayış ancaq predmetlə bilavasitə təmasda yaranır. Lakin predmetin bizə təsirindən müəyyən vaxt ötdükdən sonra da biz beynimizdə onun obrazını canlandırma bilirik. Qavrayış əsasında yaranan bu hissi obraz təsəvvürdür.

Təsəvvür qavrayışın bir növ reproduksiyasıdır. Buna görə də cismin təsəvvürdə bərpa olunan obrazı qavrayışda verilən obrazından müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənir:

Əvvəla, təsəvvür qavrayışa nisbətən daha ümumidir, idrakın məqsədəuyğunluğu təsəvvürdə daha güclüdür, təsəvvürdə predmetin insanı maraqlandıran cəhətləri ön plana

çəkilib və qeyri-mühüm tərəflərdən sərfnəzər edilir. Buna görə də təkcə bilavasitə qavranılan predmetləri deyil, hətta heç bir zaman qavramadığımız predmetləri də təsəvvür etmək mümkündür, çünki təsəvvür yalnız yaddaş ilə deyil, həm də **təxəyyül** və **fantaziya** ilə bağlıdır. Məsələn, qədim yunan mifologiyası yarıadam-yarıat - kentavr haqqında təsəvvür yaratmışdır. Bu təsəvvürün tərkibinə nəzər salsaq görürük ki, o gerçəklikdə müşahidə etdiyimiz ayrı-ayrı varlıqların hissələrinin kombinasiyasından yaranmışdır. Təxəyyülün yaratdığı təsəvvürlər əslində real predmet və hadisələr haqqında təsəvvürlərə əsaslanır. **Nəhayət**, təsəvvür həmişə yaradıcı xarakter daşıyır, belə ki, insan gerçəklikdə mövcud olan elementlər əsasında real həyatda olmayan və yaxud da hələlik gerçəklikdə mövcud olmayan, lakin ya təbii prosesin, ya da praktikanın inkişafı nəticəsində gələcəkdə yarana biləcək yeni şeylər haqqında da təsəvvür yarada bilər.

Özünün adi mənasında işlədilən "hiss" sözü duyğu, qavrayış, təsəvvürdən başqa bir məna da kəsb edir; hiss anlayışı vasitəsilə biz insan emosiyasının qəzəb, qorxu, kədər, məhəbbət, nifrət, simpatiya, ləzzət, razılıq, narazılıq və s. növlərini də ifadə edirik. Hər bir adam digərindən həm də özünün emosional fərdiliyinə görə fərqlənir. Emosiyalar insanın bu və ya digər hadisəyə aydın, fəal münasibəti olub, hadisənin aşkar və ya gizli şəkildə qiymətləndirilməsini ehtiva edən "yaxşı", "xeyirxah", "ədalətli", "ədalətsiz", "gözəl", "ülvi" və b. anlayışlar vasitəsilə ifadə olunur. Müasir elmi ədəbiyyatda mənəvi dəyərlər və ya sərvətlər adlanan bu anlayışlar heç də xalis fərdi səciyyə daşımayıb, bilavasitə tarixi dövrlə, insanların qrup və sinfi mənsubiyyəti ilə bağlıdır. Bu onu göstərir ki, emosiyalar konkret sosial-tarixi məzmunu və obyektiv informasiyaya malikdirlər.

Hissi idrak haqqında yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gələ bilərik ki, hissi fəaliyyətin və hissi idrakın başlıca formaları **duyğu, qavrayış, təsəvvür, təxəyyül və emosiyalardır**. Soruşula bilər: dünyanı dərk edə bilmək üçün insanın hiss orqanlarının sayı kifayətdirmi? Müasir elm sübut etmişdir ki, insanın hiss orqanlarının sayı dünyanı bir küll halında dərk etmək üçün kifayət qədərdir. Məsələ burasındadır ki, hissi qavrayışlara müyəssər olmayan cisim və hadisələri insan ictimai praktikada duyğu və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi zəminində dərk edir. İnsanın duyğu orqanlarının fəaliyyəti başa çatdığı yerdə onun rəşional idrakı, məntiqi təfəkkürü fəaliyyətə başlayır. İnsan duyğular vasitəsilə dərk edə bilmədiklərini məntiqi təfəkkür, ağıl və zəka vasitəsilə dərk edir. Ətraf aləmin dərk edilməsi dərəcəsi insanın duyğu orqanlarının bioloji kamilliyi ilə deyil, ictimai praktika zəminində onun əqli inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

İdrak prosesində praktikanın rolu. İdrak nəzəriyyəsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb məsələlərdən biri praktika problemidir. İdrak nəzəriyyəsində praktikanın həlledici rolu bu fəlsəfi kateqoriyanın xüsusi və diqqətli təhlilini tələb edir.

Fəlsəfə tarixində müxtəlif cərəyanların nümayəndələri "praktika" anlayışının məzmununu müxtəlif cür anlamışlar. Obyektiv idealist və böyük dialektik olan Hegel praktika dedikdə "mütləq" ideyanın, daha sonra isə insan şüurunun "iradə fəaliyyətini" başa düşürdü. Subyektiv idealizmə görə isə praktika insanların zəka, iradə, intuisiya ilə şərtlənən psixi fəaliyyətidir. Bununla da subyektiv idealizmdə insan fəaliyyətinin maddi tərəfi onun psixi fəaliyyətinin funksiyası, nəticəsi kimi başa düşülürək bir növ onun içərisində əridilirdi. Halbuki idrakın mənbəyi insanların fəal, maddi-praktiki fəaliyyətində, onun dünyanı dəyişdirən ictimai-tarixi praktikasında və birinci növbədə, istehsal əmək fəaliyyətində axtarılmalıdır.

Praktika insanların təbiət və cəmiyyəti dəyişdirməyə yönəldilən maddi, hissi-predmetli, məqsədyönlü fəaliyyətidir. Praktikanın məzmununu təbii və sosial obyektlərin dərk edilməsi, mənimsənilməsi və dəyişdirilməsi təşkil edir. Praktika insan cəmiyyətinin və idrakın inkişafının hərəkətverici qüvvəsini, əsasını təşkil edir. İstər öz məzmununa, istərsə də həyata keçirilməsi üsullarına görə praktika ictimai xarakter daşıyır. Müasir praktika öz strukturu etibarilə mürəkkəb sistem olub, insanların real tələbatlarını, məqsədlərini, ayrı-ayrı fəaliyyət formalarını, hərəkətlərini, onların motivlərini, məqsədə çatmağın üsul və vasitələrini və nəhayət, fəaliyyətin nəticələrini ehtiva edir.

İnsanların məqsədyönlü maddi fəaliyyət formaları müxtəlifdir. Onlar həm ictimai istehsal prosesində, həm elmi idrakda, həm də siyasi sahədə fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan praktikanın aşağıdakı formalarını fərqləndirmək olar:

- 1) Praktikanın əsas və müəyyənəddici forması olan maddi istehsal fəaliyyəti;
- 2) İstehsal münasibətləri, əməyin təşkili, sosial fəaliyyət - siyasi mübarizə, sinfi toqquşmalar, milli-azadlıq hərəkətləri, sosial inqilablar, müharibələr;
- 3) Obyektin dərk edilməsi məqsədilə həyata keçirilən eksperimental fəaliyyət, o cümlədən kosmik texnika, cihaz və elektron hesablayıcı maşınların tətbiqi ilə aparılan elmi müşahidələr;
- 4) İnsanların ailə-məişət sahəsindəki fəaliyyəti.

İdraka münasibətdə praktika üç qat rol oynayır.

Əvvəla, praktika idrakın mənbəyi, əsası və hərəkətverici qüvvəsi olub, ona ümumiləşdirmək və nəzəri cəhətdən işləmək üçün zəruri olan faktiki materiallar verir. Bununla da praktika idrakı durmadan yeni-yeni materiallarla qidalandıraraq onu real həyatdan ayrı düşməyə qoymur. İdraka göstərilən cəhd insanın praktiki fəaliyyəti ilə

birlikdə yaranır. İnsanın həyat mənafeyi onun praktiki fəaliyyətinin gedişində daim dəyişdirdiyi gerçəkliyin bütün sahələrinin dərk edilməsini tələb edir. Tarix göstərir ki, elmi idrak, edilən elmi kəşflər insanların həyatı, praktiki tələbləri ilə şərtlənib bilavasitə bəşər praktikasının inkişafından irəli gəlir.

İkincisi, praktika biliyin tətbiq üsulu olub, bu mənada idrakın məqsədidir. Biliklər yalnız o halda praktiki məna kəsb edirlər ki, onlar bilavasitə həyata keçmiş olsunlar. Praktika sanki biliyin gücünü nümayiş etdirən sınaq meydanıdır. Öz-özlüyündə idrakın son məqsədi bilik əldə edilməsi deyil, cəmiyyətin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək məqsədilə gerçəkliyin praktiki dəyişdirilməsidir.

Üçüncüsü, praktika idrakın nəticələrinin, bu prosesdə qazanılmış biliklərin həqiqiliyinin meyarı, ölçüsüdür. Ancaq praktikanın sınağından keçən bilik obyektivlik, səhihlik, həqiqilik statusu qazana bilir.

Beləliklə, praktika bütün mərhələlərdə idrakın formalaşmasının və inkişafının əsası, biliyin mənbəyi, idrak prosesinin nəticələrinin həqiqiliyi meyarıdır. İnsan dünyam ona tə'sir etdiyi və onun təsirinə məruz qaldığı dərəcədə dərk edə bilir. Elmi nəzəriyyə və praktika insan fəaliyyətinin vəhdətdə olan elə tərəfləridir ki, burada həlledici rol həmişə praktikaya məxsusdur. İstər empirik, istərsə də nəzəri səviyyədə idrakın xüsusiyyətləri praktika ilə determinə olunur. İdrak bəşəriyyətin spesifik, mənəvi fəaliyyət forması olsa da, öz təbiəti e'tibarilə praktikidir, belə ki, maddi-praktiki fəaliyyət idrakın yalnız başlanğıc nöqtəsi, əsası və məqsədi olmayıb, həm də onun nəticəsinin göstəricisidir.

Biliyin mahiyyəti və stukturu. İdrak nəzəriyyəsinin mühüm məsələlərindən biri biliyin mahiyyəti, onun strukturu və yaranma mexanizmidir. Biliyin strukturunu və spesifikasiyasını öyrəndikdə məlum olur ki, onun müxtəlif səviyyələri və tipləri vardır. Bilik maddi və mənəvi obyektlər haqqında, şeylərin xassələri və münasibətləri haqqında, cisimlərin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətləri haqqında və s. ola bilər. Biliyin xüsusi bir tipini isə problem və məsələ, yəni naməlum olanları açmaq haqqında biliklər təşkil edir. Belə biliklər, adətən, sual və əmr formasında ifadə olunurlar.

Bilik elmin mənəvi tərəfi, şüurun mövcudluq üsuludur. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin obyektiv qanunauyğunluqlarını və mühüm əlaqələrini əks etdirən bilik nəzəri sistem olub, özünün məntiqi strukturu, nəzəri və ictimai xarakteri ilə səciyyələnir. Biliyi insanlara çatdırmaq üçün xüsusi dil və işarə formalarından istifadə olunur. Elmi dili səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri onun adi danışiq dili ilə yanaşı, süni dilin spesifik formalarından da istifadə etməsidir. İzahedicilik və qabaqgörənlik elmi biliyin mühüm funksiyalarıdır. Biliyin təbiətinə fəlsəfi baxımdan yanaşılması onun bir sıra çox mühüm əlamətlərinin aşkara çıxarılmasına imkan verir. Bu əlamətlərdən birincisi, biliyin obyektiv gerçəkliyin inikası olması, ikincisi, biliyin insanların tarixi

istehsal fəaliyyətinin məhsulu olması, üçüncüsü isə biliyin onun mövcudluq forması olan dil ilə əlaqədar olmasıdır.

Hazırda strukturundan və inkişaf xarakterindən asılı olaraq biliyin empirik və nəzəri səviyyələri bir-birindən fərqləndirilir. Tədqiq olunan cisim və proseslər haqqında yalnız ayrı-ayrı fakt və məlumatların toplandığı empirik səviyyədə müşahidə, müqayisə, ölçmə, eksperiment metodlarından istifadə olunur. Biliyin yüksək səviyyəsini nəzəri bilik təşkil edir. Biliklərin sintez olunduğu bu səviyyədə elmi hipotezlərin və nəzəriyyələrin quraşdırılması, qanunların formulə edilməsi və onlardan müvafiq nəticələr çıxarılması və s. baş verir. Biliyin müxtəlif səviyyələrini ifadə edən empirik və nəzəri bilik bir-biri ilə dialektikcəsinə bağlıdırlar: nəzəri bilik empirik bilik əsasında yaranır, empirik bilik isə öz növbəsində nəzəri biliklə gerçəklik arasında əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. Nəzəri biliyin xüsusiyyəti yalnız empirik biliyi sistemləşdirməsində deyil, həm də empirik biliyə nisbətən gerçəkliyi daha dolğun, adekvat əks etdirməsindədir. Empirik bilik idrak obyektini onun tarixi inkişafından, digər obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsindən və deməli, daxili ziddiyyətlərindən kənarında öyrənsə, nəzəri bilik obyektini onun qərarlaşması, formalaşması prosesində, yəni daxili ziddiyyətləri ilə vəhdətdə öyrənir.

Bilik anlayışına verdiyimiz bu qısa xarakteristikadan aydın görünür ki, bilik insana ətraf aləmdə düzgün istiqamət götürməyə, proses və hadisələrin rəşional izahını verməyə, öz fəaliyyətini planlaşdırmağa və reallaşdırmağa, yeni biliklər əldə etməyə imkan verir. Bilik həm də gerçəkliyin dəyişdirilməsi vasitəsi olub, sürətlə inkişaf edən və öz inkişaf tempinə görə mövcud sistemləri qabaqlayan dinamik sistemdir.

Bilik necə yaranır və hansı yollarla inkişaf edir? Son 20-25 ildə istehsalın və mə'nəvi-mədəni fəaliyyətin bütün sahələrinin intensiv kompüterləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq informasiyanın təbiətinin və mahiyyətinin öyrənilməsinə maraq xeyli artmışdır. Hazırda kompüterlərdən informasiyaları ötürmək, onları qoruyub saxlamaq, kodlaşdırmaq, dekodlaşdırmaq və çevirmək üçün geniş istifadə olunur. Kompüterlər əsasında əvvəllər ancaq insanın həll edə bildiyi bir çox məsələlərin həlli üçün istifadə olunan xüsusi informasiyalar və biliklər bazası yaradılırdı. Bununla əlaqədar olaraq elmi ədəbiyyatda "bilik" və "informasiya" anlayışları tez-tez eyniləşdirilir. Bu halda biliyə gerçəkliyin ən yüksək inikas forması, inikasın özünə isə materiyanın ən ümumi, fundamental xassəsi kimi baxılır. Bununla əlaqədar olaraq bilik və informasiya anlayışlarının münasibətinin, vəhdət və fərqlinin aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz dedikdə ki, A obyektini B obyektini əks etdirir, bunu başa düşürük ki, A-da baş verən müəyyən dəyişikliklər B-də baş verən müvafiq dəyişikliklərə mütabiq olub, bilavasitə onlarla şərtlənir. İnformasiya dedikdə qarşılıqlı təsirin xüsusi üsulu, həm də

elə üsulu nəzərdə tutulur ki, bu zaman inikas prosesindəki dəyişikliklər B-dən A-ya ötürülür və bu proses obyektə doğru yönələn və onda xüsusi tərzdə çevrilən siqnallar axını vasitəsilə reallaşır. İnformasiyanın mürəkkəbliyi dərəcəsi və formaları obyektin və subyektin keyfiyyət xarakteristikasından, müxtəlif formalardan, o cümlədən dil işarələri vasitəsilə ötürülən siqnallar tipindən asılıdır. Bilik cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən informasiyanın əldə edilmiş ən yüksək səviyyəsidir.

Sual 3. Fəlsəfədə həqiqət problemi. Elmi idrakın metodları

İdrak prosesində qazanılmış biliyin faydalı olması, insana həyatda düzgün istiqamət götürməyə imkan verməsi və nəzərdə tutulan məqsədlər əsasında gerçəkliyi dəyişdirməyə kömək edə bilməsi üçün o həqiqi olmalı, gerçəkliyə uyğun gəlməlidir. Biliyin gerçəkliyə uyğunluğu məsələsi fəlsəfədə həqiqət problemi adlanır. Həqiqətin mahiyyəti məsələsi biliyin gerçəkliyə uyğun olub-olmaması məsələsidir. Bəs bunu necə yoxlamaq olar? İki xətkəşin uzunluğunun uyğunluğunu yoxlamaq üçün onların üst-üstə qoyulması, fotosəkilin öz orijinalına uyğunluğunun yoxlanılması üçün onların insanda eyni duyğu yaratması kifayətdir. Bəs simvolik işarələrlə ifadə olunan biliyin fiziki proseslərə, tarixi hadisələrə, şüurda cərəyan edən proseslərə, adamların daxili həyəcanlarına, emosiyalarına uyğun olub-olmamasını necə yoxlamaq olar?

Biliyin strukturunda iki təbəqəni fərqləndirmək lazımdır. Bu təbəqələrdən biri insanın bioloji və sosial təşkilinin spesifikasiyasından, əsəb sisteminin, duyğu orqanlarının, beynin xüsusiyyətlərindən, informasiyaların işləmə üsulundan, mövcud mədəniyyətin, tarixi dövrün və dilin özünəməxsusluğundan, digəri isə obyektiv reallıqdan, şüurda əks olunan proses və hadisələrin spesifikasiyasından asılıdır. Biliyin bu təbəqələri qarşılıqlı münasibətdədirlər. Burada qarşıya çıxan başlıca məsələ bundan ibarətdir ki, bizim biliklərimizdə elə bir məzmun ola bilərmi ki, o, insandan, bəşəriyyətdən asılı olmasın və əgər biliklərimizdə həqiqətən belə bir məzmun varsa onun obyektiv reallığa uyğunluğunu necə təyin etmək olar? Bu sonuncu məsələ biliyin həqiqiliyi probleminə başlıca məsələdir. Fəlsəfədə biliklərin insandan və bəşəriyyətdən asılı olmayan məzmunu **obyektiv həqiqət adlanır**. Soruşulur: biliklərin insandan və bəşəriyyətdən asılı olmayan məzmununu biz hansı üsulla yoxlaya bilərik?

Əvvəlki fəlsəfədə belə üsullardan ikisi məlumdur. Onlardan **birincisi** biliyin məntiqi təhlili və ona aparən mülahizələrdir. Məsələn, Platon belə güman edirdi ki, yalnız əbədi və dəyişilməz ideyalar haqqında bilik həqiqət sayıla bilər. **İkinci** üsul isə hissi seyrə, müşahidəyə aiddir. Əvvəlki materialistlərin əksəriyyəti məhz bu baxışa tərəfdar olmuşlar. Lakin hissi qavrayışlar abstrakt bilik verə bilmədiyini üçün biliklərimizin həqiqiliyinin yoxlanılması vasitəsi, həqiqətin meyarı ola bilməzlər. Hissi

obrazlar subyektiv olub, obyekt qavrayan fərddən, onun əsəb sisteminin halından, hazırlıq dərəcəsiindən, müşahidə şəraitindən, sosial-mədəni amillərdən asılıdır. Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlki fəlsəfədə idrak prosesi belə bir sxem üzrə öyrənilirdi: obyekt (xarici aləm) - subyekt (insan). Lakin insan beyninə daxil olan informasiyalar təbii və sosial obyektləri sadəcə olaraq əks etdirməyib, həm də onları insanların sosial fəaliyyəti prosesində dəyişdirirmiş halda fiksə edir. Öz növbəsində insanın qazandığı biliklər ona obyektiv gerçəklikdə düzgün oriyentasiya götürməyə, təbii və sosial situasiyaları məqsədə müvafiq dəyişdirməyə imkan yaradır. İdrakın bu cəhətinin başa düşülməsi dialektik materializm fəlsəfəsinin ən böyük nailiyyətidir. Burada idrakın başlanğıc nöqtəsini, əsasını, hərəkətverici qüvvəsini, məqsədini və biliyin gerçəkliyə uyğunluğunun meyarını insanların maddi-praktik fəaliyyəti təşkil edir. Buna görə də bu fəlsəfədə idrakın fundamental ünsürlərindən biri kimi insanların praktiki fəaliyyəti idrakın sxeminə daxil edilərək o, "obyekt-praktiki fəaliyyət-subyekt" şəklinə salınmışdır.

İnsanların şüurlu fəaliyyətinin əsasını təşkil edən praktika həm də bu fəaliyyəti ehtiva edir. Bəşəriyyətin inkişaf tarixindən məlumdur ki, insanlar nəinki gerçəkliyi, həm də praktikanı dəyişməyə, neqativ praktikadan mütərəqqi, pozitiv praktikaya keçməyə qabildirlər. Lakin belə hallarda praktikanın dəyişdirilməsinin obyektiv qanunauyğunluqları, meyl və istiqamətləri hökmən nəzərə alınmalıdır. Praktika yalnız bu halda biliyin əsası və həqiqətin meyarı ola bilər. Məhz praktikanın mütəhərrikkliyi və daxili spontanlığı biliklərimizin durmadan inkişafını, idrakın biliksizlikdən biliyə doğru, natamam, qeyri-mükəmməl bilikdən tam, mükəmməl biliyə doğru hərəkətini təmin edir. Praktika ilə idrakın daxili əlaqəsini nəzərə alaraq idrak nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını belə ümumiləşdirmək olar:

- 1) biliklərimizdə əks olunan aləm fasiləsiz dəyişməkdə və inkişafdadır;
- 2) praktika və onun əsasında baş verən idrak prosesində istifadə olunan vasitələr durmadan dəyişilir və inkişaf edir;
- 3) praktika əsasında qazanılan və praktika vasitəsilə yoxlanılan biliklər fasiləsiz dəyişilib inkişaf etdiyindən obyektiv həqiqətin özü də fasiləsiz dəyişilir və inkişaf edir.

Buna görə də idrak nəzəriyyəsinin mərkəzi məsələsi idrakın inkişaf edən dünyanı necə əks etdirməsindən, ona necə uyğun gəlməsindən və ona necə təsir etməsindən ibarətdir. Obyektiv dünya kimi həqiqi biliklərimiz də dialektika qanunları əsasında dəyişir, inkişaf edir. Orta əsr adamları Ptolemeyin geosentrik sisteminə əsasən belə güman edirdilər ki, Günəş və planetlər Yer ətrafında fırlanırlar. Soruşulur: bu fikir yalan idi, yoxsa həqiqət? İnsanların səma cisimlərinin yeganə "müşahidə məntəqəsi" hesab etdikləri Yerdən apardıqları müşahidələr onları belə yanlış nəticəyə gətirmişdir? Burada biliklərimizin subyektin idrakından asılılığı göz qarşısındadır, lakin bu mühakimədə

insandan və bəşəriyyətdən asılı olmayan belə bir məzmun vardır ki, Günəş sistemi planetləri daimi hərəkətdədirlər. Deməli, yuxarıdakı fikirdə artıq obyektiv həqiqət zərrəsi vardır. Kopernikin heliosentrik təliminə görə, bizim planetlər sisteminin mərkəzi Günəşdir, planetlər, o cümlədən Yer onun ətrafında konsentrik çevrələr üzrə fırlanırlar. Bu təlimdə obyektiv həqiqətin payı Ptolemey təlimindəkindən çox olsa da, Kopernikin heliosentrik sisteminin təsəvvürləri də bütövlükdə reallığa tam adekvat deyildir. Bu natamamlığa səbəb sadəcə olaraq astronomik müşahidələrin çatışmaması idi. Bu sahədə mövcud olan boşluğun doldurulmasında Keplərin kəşfləri müstəsna rol oynadı. Kepler, Tixo Bragenin təcrübələrinə əsaslanaraq göstərdi ki, planetlər Günəş ətrafında çevrələr üzrə deyil, ellipslər üzrə hərəkət edirlər. Müasir astronomiya planetlərin trayektoriyalarını və hərəkət qanunlarını daha dəqiq hesablamışdır. Gətirilən misallar obyektiv həqiqətin tarixən inkişaf etdiyini və yeni kəşflər sayəsində dəqiqləşdiyini göstərir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olan obyektiv həqiqətin idrakın baxılan inkişaf səviyyəsində əldə edilmiş dəqiqlik, tamlıq dərəcəsini ifadə edən forması nisbi həqiqət adlanır. İnsan idrakını, o cümlədən elmin inkişafı nisbi həqiqətlərin bir-birini əvəz etməsi prosesidir. Zaman ötdükcə həqiqət insan tərəfindən daha tam, daha dolğun formada dərk olunur.

Hadisə haqqında qazanılmış dolğun, hərtərəfli bitkin formada olan, elmin və praktikanın sonrakı inkişafı ilə təkzib olunmayan bilik mütləq həqiqət adlanır. Tez-tez soruşulur: mütləq həqiqəti dərk və ifadə etmək mümkündürmü? Bu suala mənfi cavab verən aqnostiklər öz fikirlərini, adətən, bununla əsaslandırırlar ki, insanlar idrak prosesində ancaq nisbi həqiqətlər ilə iş görürlər. Onlar nisbi həqiqətləri yarımçıq və gerçəkliyə tam adekvat olmayan biliklər adlandıraraq belə nəticə çıxarırlar ki, obyekt tam, bitkin, adekvat əks etdirən bilik əldə edilə bilməz. Lakin aqnostiklərin fikri ilə razılaşmaq olmaz. Düzdür, hadisə mürəkkəbləşdikcə onun haqqında mütləq həqiqəti dərk etmək bir o qədər çətin olur. Bununla belə mütləq həqiqət mövcuddur və biz onu insan idrakının can aldığı son həddə, ali məqsəd kimi başa düşməliyik. Hər bir nisbi həqiqət insanı bu məqsədə aparan pillədir, addımdır.

Nisbi və mütləq həqiqət obyektiv həqiqətin müxtəlif səviyyələri və formalarıdır. Konkret biliklərimiz cəmiyyətin, elmin, texnikanın inkişaf səviyyəsindən asılı olan nisbi həqiqətlərdir. İdrakın səviyyəsi yüksəldikcə biz mütləq həqiqətə daha çox yaxınlaşırıq. Lakin tarixi inkişafın hər bir mərhələsində biz dünyanın yeni-yeni qanunauyğunluqlarını kəşf edərək onun haqqında daha dolğun, daha bitkin biliklər əldə edə bildiyimizdən bu proses sonsuz davam edə bilər. Obyektiv həqiqətin bir nisbi formasından digərinə keçilməsi dialektikanın idrak prosesində təzahürünün ifadəsidir. Mütləq və nisbi həqiqətlərin dialektikası haqqında deyilənləri aşağıdakı nəticə ilə yekunlaşdırma bilirik;

hər bir nisbi həqiqət özlüyündə mütləq həqiqətin zərrəsi, mütləq həqiqət isə nisbi həqiqətlərin sonsuz ardıcılığının hüdududur.

Elmi idrakın metodları. Elmi idrakın vəzifəsi predmet və hadisələrin daxili təbiətini, mahiyyətini, onların fəaliyyət və inkişaf qanunlarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Lakin predmet və hadisələrin mahiyyəti, qanunları hadisələrin zahirində, səthində olmadığından bunları aşkara çıxarmaq üçün elmin və praktikanın uzun sürən mürəkkəb inkişafı prosesində bütöv bir elmi – tədqiqat üsulları silsiləsi işlənib hazırlanmışdır. Bu üsullar ən ümumi əhəmiyyətə malik olub, gerçəkliyin ən müxtəlif hadisələrini tədqiq edərkən hər hansı elmə tətbiq edilə bilər.

Müşahidə və eksperiment. Elmi idrakın ən geniş yayılmış metodlarından biri elmi müşahidə eksperimentdir. Müşahidə – elmi tədqiqatda, xüsusilə təbiətşünaslıqda tətbiq olunan elmi idrak metodudur. Müşahidə dedikdə obyektin müntəzəm olaraq məqsədli sürətdə qavranılması nəzərdə tutulur. Predmet və hadisələri olduqları kimi məqsədəuyğun qavramaqdır. Məs. bitkinin inkişafının müşahidə edən botanik onun xüsusiyyətlərini aşkar etməklə bitkinin həyat qanunauyğunluqlarını dərk edir. Müşahidələr əsasında müəyyən fərziyyələr və ideyalar irəli sürülür. Müşahidə insanın hiss orqanlarının işinə və onun maddi fəaliyyətinə əsaslanan fəal idrak prosesidir. Müşahidənin səmərəli olması müşahidə obyektini haqqında tədqiqatçının qabaqcadan əldə etdiyi biliklərdən, onun tədqiqat məqsədini düzgün ifadə etmək bacarığın-dan, məqsədə nail olmaqda təkidindən, əldə edilən nəticələri düzgün və hərtərəfli təsvir etmək bacarığından asılıdır. Müşahidə metodu tədqiq edilən obyektin hərtərəfli öyrənilməsini, onun xassələrinin qavranılması imkanını genişləndirən müvafiq cihazlardan (mikroskop, teleskop və i.ə.) istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Müşahidə metodunda cihazlardan geniş istifadə edilməsi bir tərəfdən insanın hiss üzvlərinin idrakı imkanını qat – qat artırır, digər tərəfdən isə bəşəriyyətə sanki əlavə qavrayış üzvləri vermiş olur. Məs. mikroskop, teleskop və s. kimi cihazlar hiss üzvlərinin dərk etmə qüdrətini artırdığı halda, digər qrup cihazlar bizim hiss üzvlərimizin duya bilmədiyi maqnit sahəsini duymağa imkan verir. Elm tədqiqatda izlədiyi məqsəd və vəzifədən asılı olaraq müşahidələr elmi və qeyri – elmi ola bilər. Qeyri – elmi müşahidədən (Məs. hərbi işdə müşahidə, cinayətin tədqiq edilməsində aparılan müşahidə, gündəlik həyatda aparılan müşahidə və b.) fərqli olaraq elmi müşahidə bir sıra əlamətlərlə xarakterizə olunur. Elmi müşahidə hər şeydən əvvəl, müəyyən bir elmi problemin həlli ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq elmi müşahidə bu və ya digər fərziyyəni təsdiq və yaxud təkzib edə biləcək faktiki material verməli, ya da müəyyən nəzəri kəşflərə gətirib çıxara bilən məlumatlar toplamalıdır. (Məs. Tixo Brakenin planet və ulduzların vəziyyəti üzərində apardığı müşahidələr sonralar Kepler qanunlarının kəşf olunması üçün empirik əsas olmuşdur.)

Elmi müşahidələr empirik tədqiqatda üç əsas funksiyanı yerinə yetirir: 1) Elmi müşahidənin birinci, həm də mühüm funksiyası yeni problemlərin qoyulmasından və fərziyyələrin irəli sürülməsindən, habelə bu fərziyyələrin yoxlanması üçün zəruri olan empirik məlumatların əldə edilməsindən ibarətdir. 2) Müşahidənin ikinci funksiyası – fərziyyə və nəzəriyyələrin eksperiment vasitəsilə həyata keçirilməsi bilavasitə mümkün olmayan yoxlanılmasından ibarətdir. 3) Müşahidənin üçüncü funksiyası – nəzəri tədqiqatlarda alınan nəticələrin tutuşdurulmasından, onların həqiqiliyinin yoxlanılmasından ibarətdir. Hazırda rentgen aparatları, radiolakatorlar, ultrasəs generatorları və müşahidənin bir sıra digər texniki vasitələri bu tədqiqat metodunun elmi əhəmiyyətini son dərəcə artırmışdır. Müşahidə metodu bir sıra tələblərə cavab verməlidir: 1) Müşahidə məqsədli olmalı, müəyyən və öz – özlüyündə kifayət qədər aydın olan məsələni həll etmək məqsədilə aparılmalıdır; 2) Müşahidə əvvəlcədən tərtib olunmuş müəyyən plan əsasında aparılmalıdır; 3) Müşahidə məqsədyönlü olmalı və müşahidənin diqqətini ancaq onu maraqlandıran hadisə üzərinə yönəltməlidir; 4) Müşahidə fəal olmalıdır; 5) Müşahidə müntəzəm və fasiləsiz aparılmalıdır ki, bu da müşahidəçiyə obyektə ən müxtəlif şəraitlərdə dəfələrlə qavramaq imkanı verir.

Eksperiment. Elmi tədqiqatın qədim və geniş yayılmış metodlarından biri eksperimentdir. Eksperiment latın sözü olub təcrübə, sübut mənasına uyğun gəlir. Eksperiment həmişə müşahidə ilə bağlıdır. Lakin müşahidədən fərqli olaraq eksperimentdə insan hadisələri yalnız seyr etməklə kifayətlənməyib, həm də onlara fəal sürətdə müdaxilə edir, on-ların bəzilərini seçərək elə bir süni vəziyyətə gətirir ki, bu halda onların xassələrini öyrənmək təbii haldakına nisbətən daha asan olur. Obyektin eksperimental öyrənilməsi müşahidə ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir: 1) Eksperimentin üstünlüyü bundadır ki, onun vasitəsilə tədqiq olunan obyektin müşahidəçi üçün maraqlı olan əlaqə, münasibət və tərəflərini seçib ayırmaq və öyrənmək mümkün olur. 2) Eksperimentin digər məziyyəti bundadır ki, o, obyektin xassələrini ən müxtəlif ekstremal şəraitlərdə – çox alçaq və çox yüksək temperaturlarda, çox yüksək təzyiqlərdə, çox böyük intensivliyə malik elektrik və maqnit sahələrində tədqiq etməyə imkan verir. 3) Eksperimentin səciyyəvi cəhətlərindən biri də onun təkrarlanan olmasıdır. Eksperiment müəyyən elmlərdə və ilk növbədə fizika, kimya, biologiya və s. kimi təbiət elmlərində geniş yayılmışdır. Elmi idrakın mühüm metodlarından biri olan eksperiment təbiətşünaslıqda geniş tətbiq edilməklə yanaşı ictimai hadisələri öyrənmək işində də istifadə olunur, ictimai elmlərdə getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Eksperimentlər öz xarakter, üsul və vasitələrindən asılı olaraq çox müxtəlifdir: kiçik laboratoriyaya təcrübələrindən başlamış, istehsalatda keçirilən nəhəng sınaqlara qədər müxtəlif eksperimentlər vardır. Müşahidə və eksperimenti tədqiqatçılar, başlıca olaraq,

hiss üzvlərinin köməyi ilə keçirirlər. Lakin hiss üzvlərinin imkanları məhduddur. Məs. adi göz millimetrin – hissəsindən kiçik olmayan predmeti görə bilir. Hiss üzvlərinin məhdudluğu cihazlar vasitəsilə aradan qaldırılır, cihaz olmadan, elm, xüsusilə müasir elm keçinə, yaşaya bilməz. Məs. Müasir elektron mikroskopu predmeti milyon dəfələrlə böyüdür, analitik tərəzilər isə milliqramın milyonda bir hissəsi qədər asan “ağırlıqları” çəkmə-yə imkan verir. Elmdə istifadə edilən cihazlar müxtəlifdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, 1) ölçü və müşahidə vasitələridir – xronometrler, teleskoplar, voltmetrlər, ampfiometrler, analitik tərəzilər, seysmoqraflar, Vilson kameraları (“elementar hissəcikləri” müşahidə etmək üçün) və başqalarıdır; 2) Qeyd edən qurğular: – foto avadanlığı, mikrofilmlər, “yadda saxlayan” lentlər, nəzarət saatları və s. 3) Rabitə vasitələri: – teleqraf, telefon, radio, televiziya, radiolakatorlar, foto elementləri, diktafonlar, signal qurğuları və s. 4) Hesablama qurğuları: – hesablayıcı qurğular, (arifmetrler, loqarifm xətkəşləri), 5) elektron hesablama – maşınları, riyazi cədvəllər və s. İnsanın zəhin imkanlarını olduqca genişləndirən, onu çoxlu vaxt tələb edən yorucu əməliyyatlardan (hesablama, lazımi məlumatın axtarılması və s.) azad edən he-sablama texnikasının müasir elmdə rolu xüsusilə böyükdür. Cihazlar bilavasitə qavranıla bilməyən mikroprosesləri tədqiq etmək üçün çox mühüm vasitədir. Həm də cihazlar tədqiqat obyektinə “genişləndirici” təsir göstərir.

Elmi idrakın metodlarından biri də **analiz (təhlil) və sintezdir**. Elmi idrakda təhlil və sintezin mühüm rolu vardır. Elmi idrak bunlarsız keçinə bilməz. Təhlil elə bir idrak əməliyyatıdır ki, burada tədqiq edilən obyekt, onu daha ətraflı öyrənmək, onun ayrı – ayrı cəhətlərini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə hissələrinə ayrılır və öyrənilən hadisəni anlamağa imkan verir. Təhlilin məqsədi budur ki, mürəkkəb vahidin hissələri, ünsürləri dərk olunsun, onlar arasındakı əlaqə və tamam inkişafının qanunauyğunluğu müəyyən edilsin. Əgər biz cəmiyyətin nə kimi ünsürlər-dən əmələ gəldiyini bilməsək, heç zaman onun mahiyyətini də anlamırıq, ondakı müxtəlif ünsürlərin münasibətini aydınlaşdırma bilmərik. Təhlil tədqiqat metodu kimi bütün elmlərdə geniş tətbiq edilir. (kimyada maddələrin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili, torpağın fiziki – kimyəvi və bioloji təhlili, iqtisadi və digər ictimai hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili, dilin məntiqi təhlili və s.) Təhlilin forma növləri müxtəlifdir, bunlar öyrənmənin məqsədindən, tədqiq edilən obyektin təbiətindən asılıdır. Təhlil ilə sintezin vəhdəti dialektik tərəkür metodunun ən mühüm tələblərindən biridir. Sintez təhlil zamanı ayrılmış hissələri tam halında birləşdirir və ümumiləşdirir, bir tam kimi götürülən obyekt haqqında bilik verir. Obyekt daha tam dərk etmək üçün ayrılmış cəhətləri və ya hissələri elə birləşdirmək lazımdır ki, predmetə xas olan vəhdət pozulmasın. Burada sintez köməyə gəlir. Sintez müxtəlif cəhətləri vahid bir tam halında fikrən birləşdirməkdən, obyektin təhlil yolu ilə ayrılmış

və öyrənilmiş xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Sintez təhlilin verdiyi məlumatları müqayisə etməyə, başlıca, mühüm olanı seçməyə, həmçinin predmetin yeni xassəsini aşkara çıxarmağa imkan verir. Sintez təhlilin əsasında həyata keçirilir. Sintez zamanı əldə edilən bilik qabaqkı təhlil əsasında hasil edilir.

Elmi idrakda **induksiya və deduksiya** geniş yer tutur. Dialektik məntiq induksiyanı tədqiqat üsulu hesab edir ki, bütün köməyi ilə insan ayrı – ayrı faktların dərk edilməsindən ümumiləşdirmələrə, ümumi müddəalara doğru gedir. Deduktiv metod, əksinə, ümumidən xüsusiyyətlərə məntiqi sürətdə keçmək formasından ibarətdir. İnduksiya və deduksiyanın idrak üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Məs. Mendeleev ayrı – ayrı kimyəvi elementləri öyrənərkən elementlərin atom çəkisi ilə onların kimyəvi xassələri arasındakı əlaqəni tapmışdı. Bütün nəticəsində dövrü qanunun tərfi verilmiş oldu. Həmin qanundan o, ayrı – ayrı elementlər üçün bir sıra xüsusi nəticələr çıxarmışdır. (deduksiya): Hələ kəşf edilməmiş olan yeni elementlərin xassələ-rini qabaqcadan söyləmişdir, öz öyrənilmiş olan bəzi elementlərin atom çəkilərini təshih etmişdir və i. ax. Hər bir elmi – tədqiqat induksiya və deduksiyanın vəhdətindən ibarətdir. İnduksiya – deduksiyasız mümkün deyildir. Çünki induksiya özü induktiv əqli nəticə prosesini izah edə bilməz. Hər cür əqli nəticə, o cümlədən induksiya ümumi halı bilməyə əsasən baş verir. Bu mənada hər bir əqli nəticə deduksiyadır. Elmi idrakda mücərrədləşdirmə geniş tətbiq edilir. Məlumdur ki, canlı seyr gerçəklik hadisələrini bilavasitə əks etdirir. Təfəkkür isə duyğular və qavrayışlarla vasitələnmiş olub idrakın inkişafında yeni, keyfiyyətə spesifik bir mərhələdir. Abstrakt ona görə mümkündür ki, şeyin ayrı – ayrı cəhətləri, xassələri nisbətən müstəqildir, buna görə də idrak prosesində bir xassəni, bir cəhəti götürüb digərlərini nəzərə almamaq olar. Məs. sözün öyrənilməsində əsas diqqəti onun məna cəhətinə vermək olar. Dilçiliyin semasiologiya adlanan sahəsi məhz bu cür edir. Kapitalist istehsal üsulunun mahiyyətini anlamaq üçün ümumiyyətlə istehsalın nə olduğunu, onun nə kimi ünsürlərdən əmələ gəldiyini, cəmiyyətin həyatında nə ki-mi yer tutduğunu bilmək lazımdır. Abstraksiyaların yaradılması ilə idrak prosesi başa çatmır. Konkret bilik, çoxcəhətli bilik əldə etmək lazımdır. Elm ayrı – ayrı abstraksiyalardan, yenə də konkretə doğru hərəkət edir, yüksəlir. Lakin bu, hissi – konkretə qayıtmaq deyil, konkretin təfəkkürdə bərpasıdır – biliyin yüksək formasıdır. Təfəkkürdə konkret – şeylər haqqında ən dərin və məzmunlu bilikdir. Təfəkkür-də konkret ona görə abstrakt bilikdən yüksəkdir ki, o, şeydə hər hansı bir mühüm cəhəti deyil, müxtəlif mühüm cəhətləri əlaqədar şəkildə əks etdirir, yəni şeyi bir çox cəhətdən götürür. Təfəkkürdə konkret, həmçinin hissi – konkret bilikdən də yüksəkdir. İdrakın inkişaf qanunlarını, onun dialektikasını anlamaq üçün şey haqqındakı konkret biliyin əldə edilməsi prosesində tarixi ilə məntiqinin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaq lazımdır. Tarixi dedikdə

şeyin özünün inkişafı nəzərdə tutulur; məntiqilik isə tarixinin inikasıdır. Tarixi birinci, məntiqi isə ikincidir. Məntiqi metodla tarixi tədqiqat metodu arasındakı ümumi cəhət ondadır ki, tarixi nədən başlayırsa, fikrin gedişi də ondan başlayır. Məntiqi yanaşma olmadan tarixi yanaşma – kordur, tarixsiz ilə məntiqi – predmetsizdir. Məntiqi yanaşma, şeyin real inkişaf prosesinin öyrənilməsinə əsaslanır, məqsədi də şeyin mahiyyətini aşkara çıxarmaqdır.

NƏTİCƏ

Dünyada insanın müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərməsi onun gerçəkliyi nə dərəcədə dərk etməsindən asılıdır. Gerçəklik insan şüurunda nə dərəcədə dolğun, adekvat əks olunursa, insan da ona uyğun olaraq bir o qədər fəal olur, qarşısına reallaşması mümkün olan vəzifələr qoyur və daha çox məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Lakin gerçəkliyin, dünyanın dolğun dərk edilməsi mürəkkəb, ziddiyyətli və çətin prosesdir. Həmin prosesin qanunauyğunluqlarından, gerçəkliyin məqsədyönlü inikasından bəhs edən xüsusi fəlsəfi elm sahəsi vardır: qnoseologiya (Yunanca “bilik haqqında təlim” deməkdir). Buna görə də idraka fəlsəfənin, onun spesifik sahəsi olan qnoseologiyanın predmeti kimi baxılmalıdır. Fəlsəfədə idrak problemi fəlsəfənin predmeti ilə, onun əsas məsələsinin 2 – ci tərəfi ilə əlaqədardır. Bütövlükdə gerçəklik fəlsəfənin predmetində durduğu kimi, insan idrakının ən ümumi qanunlarının öyrənilməsini də onun predmetindən ayırmaq olmaz. Çünki insanın gerçəkliyə idrakı münasibəti də, onun dünyaya bütün münasibəti sisteminin zəruri tərkib hissəsini təşkil edir. Gerçəkliyin idrakı həmçinin dünyagörüşü problemdir, insanın dünyaya dərkedici münasibətini ifadə edir, dünyanın və onun qanunlarının dərk edilənliyini əsaslandırır.

Beləliklə, idrak gerçəkliyin inikasıdır. İdrak şeylərin mahiyyətinə ağılı nüfuz etməsidir. İdrak ziddiyyətlərin meydana gəlməsi və həll olunması vasitəsilə davam edir və fəal, yaradıcı xarakter daşıyır. O, obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxararaq, onun islah olunması, dəyişdirilməsi yollarını göstərir, təbiət və cəmiyyətin dərk edilmiş qüvvələri insanın xidmətinə verilir.